

DEDE KORKUT'TA ATASÖZLERİ

II

AYDIN OY

Bu konuda kaleme aldığımız önceki yazımızda ¹ *Dede Korkut* kitabının önsözünde ve hikâyeleri arasında bulunan atasözlerinin sadece sıralanmasıyla işe başlamıştık. O yazımızda da işaret ettiğimiz gibi bu sözlerin hepsi atasözü olmayıp aralarında dinî inançları bildiren hikmetler, dilek bildiren sözler, dualar, beddualar da vardır. Bu yazımızda konumuzla ilgili sözlerin ilkin tasnifini yapacak sonra atasözlerini inceliyeceğiz.

Dinî inançları bildiren hikmetler :

- 1- Allah Allah demeyince işler onmaz.
- 2- Kadir Tanrı vermeyince er bayımaz. ²
- 3- Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez.
- 4- Ecel va'de ermeyince kimse ölmez.
- 9- Tekebbürlük eyliyeni Tanrı sevmez.

Sade bir hayat görüşünü ifade eden ve atasözü kıymeti taşımayan sözler :

- 5- Ölen adam dirilmez.
- 6- Çıkan can gerü gelmez.

Beddua mahiyetinde dilek bildiren sözler :

- 27- Konu gelmiyen kara evler yıkılsa yeg.
- 28- At yemiyen acı otlar bitmese yeg.
- 29- Adam içmez acı sular sızınca sızmasa yeg.
- 30- Ata adını yürütmiyen hoyrat oğul ata belinden inince inmese yeg, ana rahmine düşünce düşmese yeg.
- 32- Yalan söz bu dünyede olunca olmasa yeg, gerçeklerin üç otuz on yasını toldursa yeg.

Dilek bildiren sözler :

- 31- Ata adın yürüdende devletlü oğul yeg.
- 45- İleyünde çalub ayudan ozan olsun.
- 46- Azub gelen kazayı Tanrı savsun. (Dua karakterindedir.)

Lâyık görmeme, alay, küçümseme bildiren sözler :

- 24- Sarb yürüriken kazıhk ata nâmerd yiğit binebilmez, binince binmese yeg.
- 25- Çalup keser öz kılıcı muhannesler çalınca çalmasa yeg.

¹ Bkk: "Dede Korkut'ta atasözleri", *Türk Dili* s: 61, sh: 39-41

² Bu sözü, "Atasözlerinin edebî değeri., *Türk Dili* s: 57, sh: 561-563² teki yazımızda atasözü olarak ileri sürmüş, yanlış ve peşin bir hüküm vermiştik. Özür diler, düzeltiriz.

Atasözleri :

7- Bir yiğidin kara tağ yumrusunca malı olsa yağar, derer, taleb eyler, nasibinden artuğın yiye bilmez.

8- Uluşiban sular taşsa deniz tolmaz.

10- Gönlin yüce tutan erde devlet olmaz.

11- Yad oğlı saklamağıla oğul olmaz; büyüyende salur, gider, gördüm demez.

12- Göl depecik olmaz.

13- Kara eşek başına oyan ursan katır olmaz.

14- Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz.

15- Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz.

16- Yapağılu gökçe çimen güze kalmaz.

17- Eski panbuk bez olmaz.

18- Karı duşman dost olmaz.

19- Kara goça kıymayınca yol alınmaz.

20- Kara pulad öz kılıcı çalmayınca kırım dönmez.

21- Er malına kıymayınca adı çıkmaz.

22- Kız anadan görmeyince öğüt almaz.

23- Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez, oğul atanın yeteridür, iki gözünün biridür, devletli oğul kopsa ocağının közidür, oğul dahi neylesün baba ölüp mal kalmasa, baba malından ne faide, başta devlet olmasa.

26- Çalabilen yiğide okula kılıçdan bir çomak yeg.

33- Gittikde yerün otlakların geyik bilür.

34- Gügez yerler çimenlerin kulan bilür.

35- Ayru ayru yollar izün deve bilür.

36- Yedi dere kohuların dilkü bilür.

37- Dünile kervan göçdüğün turgay bilür.

38- Oğul kimden olduğun ana bilür.

39- Erün ağrın, yeynisin at bilür.

40- Ağır yükler zahmın katır bilür.

41- Ne yerde su bilür varısa çeken bilür.

42- Gafil başın ağrısın beyni bilür.

43- Kolça kopuz götürüp elden ele, begden bege ozan gezer.

44- Er cömerdin, er nekesin ozan bilür.

Hikâyeler arasında geçen atasözleri :

1- At ayağı külüg, ozan dili çevük olur.

2- Eyegülü ulalur, kapurgalı büyür.

3- At işler, er öğünür.

4- Yayan erün umudı olmaz.

5- Arslan eniği yine arslandır.

6- Yalnız yiğit alp olmaz.

7- Yavşan dibi berk olmaz.

8- Oğuz'un arsızı Türkmen'in delüsüne benzer.

- 9- Öksüz oğlanun dili acı olur.
- 10- Geyim kıladasından, at çokramasından.
- 11- At kulağı sak olur.
- 12- Alp er erden adın yaşurmak ayıb olur.

Not : Eseri ikinci okuyuşumuzda yukardakilerden başka şu atasözlerini daha bulup çıkardık:

- 13- Akıntılı görkli sular karısa kara taşmaz.
- 14- Kaytabanlar karısa torum vermez.
- 15- Kara goçlar karısa kulun vermez.
- 16- Er yiğitler karısa oğul toğmaz.
- 17- Arı gönülde pas olsa şarap açar.
- 18- Oğlan kuş yürekli olur.
- 19- Ana hakkı, Tanrı hakkı.

Yukarda sınıflandırarak gösterdiğimiz bu sözler içinde konumuz olan atasözlerinin edebî değerleri, taşıdıkları fikir malzemesi, dil, şekil ve yapıları üzerinde duracağız.

Dede Korkut atasözlerinin edebî değerleri :

Türk Dili dergisinin 57. sayısında neşredilen “Atasözlerinin edebî değeri,, başlıklı yazımızda da işaret ettiğimiz gibi Türk edebiyatının en eski vezni olan 4x4¹: 8, 4x4x4: 12 v. b. dörtlü tempolarla meydana gelen hece vezninin izlerini Dede Korkut atasözlerinde zengin örnekler halinde buluruz. Ancak pek çoğu bir cümleden meydana gelen bu atasözlerinde, vezin diye birşey aranması yersiz olursa da tamamen dörtlü tempolarla söylenmiş olma hali bir özellik teşkil eder. Örneğin: 8, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 34, 35, 36, 44 no. lu atasözleri ile hikâyelerde geçen 19 no. lu atasözü.

Bunlardan başka 7, 11, 13, 33, 37, 38, 41, 42, 43 no.lu atasözleri, yapılarında bulunan bazı kelimelere getirilen eklerin o devirde henüz bugünkü şeklini [kati olarak almamış olmaları yüzünden tamamen dörtlü tempolarla söylenmiş olma özelliğini göstermemektedirler. Ancak bu atasözleri bugünkü söylenişleri esas tutularak okunacak ve incelenecek olursa bunların da tam bir dörtlü tempo özelliğine sahip oldukları görülecektir. Bu aykırılığın nereden ileri geldiğini aşağıda, Dede Korkut atasözlerinin dil özelliklerini incelerken açıklayacağız.

Önsözde 7, 11, 23 no. lu atasözleri ile hikâyeler arasında bulunan 1 ve 10 no. lu atasözlerinde secilere rashyoruz:

- 11- Salur-gider kelimeleri secilidirler.
- 23- Yeteridür-biridür-közidür, kalmasa-olmasa kelimeleri secilidirler.
- H. 1- Külüg-çevük, kelimeleri secilidirler.
- „ 10- Kıladasından-çokramasından kelimeleri secilidirler.

Dede Korkut atasözlerinin edebî özellikleri bakımından en güzel ve en dikkate değer tarafları çok zengin alliterasyonlarla söylenmiş olmalarıdır. Örneğin:

Bir yiğidin kara tağ yumrusunca mahı olsa yığar, derer, taleb eyler, nasibinden artığın yiyebilmez.

Yad oğlı saklamağla oğul olmaz; büyüyende salur, gider, gördüm demez.

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz. (Yalnız "â" olmak üzere bir sesli harf kullanılarak söylenmiş bir atasözü olmak bakımından sesli harf alliterasyonuna en orijinal örnektir.)

Oğul atadan görmeyince sofraya çekmez, oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir, devletli oğul kopsa ocağının közidir, oğul dahi neylesün baba ölüp mal kalmasa, baba malından ne faide, başta devlet olmasa.

Gügez yerler çimenlerin kulan bilir.

Ağır yükler zahmın katır bilir.

Eyegülü ulalur, kapurgahı büyür.

Kelimeler arasında ulama olmasa da Dede Korkut atasözlerinin rahat bir şekilde okunmasını sağlayan başka bir edebî özelliktir. Örneğin:

Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz.

Kara eşek başına oyan ursan katır olmaz.

Erün ağrın, yeynisin at bilir.

Er cömerdin, er nekesin ozan bilir.

At işler, er öğrenür.

Alp er erden adın yaşurmak ayıp olur. v. b.

Dede Korkut atasözlerinde edebî sanatlardan en çok tenasübe raslanır. Örneğin:

Uluşuban sular taşsa deniz tolma.

Kara eşek başına oyan ursan katır olmaz.

Karavaşa ton geyürsen kadın olma.

Gittikde yerün otlakların geyik bilir.

Erün ağrın, yeynisin at bilir.

Ağır yükler zahmın katır bilir.

At işler, er öğrenür.

Arslan eniği vine arslandır.

Akıntılı görkli sular karısa kara taşmaz.

Kaytabanlar karısa torum vermez.

Er yiğitler karısa oğul toğmaz v. b.

Bazı atasözlerinde tezatlar vardır. Örneğin:

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz.

Yapağılu gökçe çimen grize kalmaz.

Karı duşman dost olma.

Erün ağrın, yeynisin at bilir.

Er cömerdin, er nekesin ozan bilir.

Birkaç atasözünde de teşbihler vardır. Örneğin:

Oğuz'un arsızı Türkmen'in delüsine benzer.

Ana hakkı, Tanrı hakkı.

Dede Korkut atasözlerinin taşıdıkları fikir malzemesine göre sınıflandırılması:

Bu şekil bir inceleme bize Dede Korkut kitabının meydana geldiği devirde yaşayan atalarımızın hayatlarını, yaşayışlarını, nelerden hoşlandıklarını, nereye kıymet verdiklerini bir de bu yönden ortaya koyacaktır.

a) *Yiğitliğe, savaşa ve ata dair atasözleri :*

Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz.
 Karı düşman dost olmaz.
 Kara goça kıymayınca yol alınmaz.
 Erün ağrın, yeynisin at bilür.
 At ayağı külüg, ozan dili çevük olur.
 At işler, er öğünür.
 Yayan erün umudı olmaz.
 Yalnız yiğit alp olmaz.
 Geyim kılcdasından, at çokramasından.
 At kulağı sak olur.
 Alp er erden adın yaşurmak ayıb olur.
 Oğlan kuş yürekli olur.

b) *Aile ocağına, kadına ve aile eğitimine dair atasözleri :*

Yad oğl saklamağıla oğul olmaz; büyüyende salur, gider, gördüm demez.
 Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz.
 Kız anadan görmeyince öğüt almaz.
 Oğul atadan görmeyince sofrı çekmez, oğul atanın yeteridür, iki gözünün
 biridür, devletli oğul kopsa ocağının közidür, oğul dahi neylesün baba ölüp
 mal kalmasa, baba malından ne faide, başta devlet olmasa.
 Oğul kimden olduğın ana bilür.
 Ana hakkı, Tanrı hakkı.

c) *Ozana dair atasözleri :*

Kolça kopuz götürüp elden ele, begden bege ozan gezer.
 Er cömerdin, er nekesin ozan bilür.
 At ayağı külüg, ozan dili çevük olur.

d) *Ekonomik hayatın çeşitli yönlerine dair atasözleri :*

Bir yiğidin kara tağ yumrusunca malı olsa yığar, derer, taleb eyler, nasibin-
 den artuğın yiyebilmez.
 oğul dahi neylesün baba ölüp mal kalma-
 sa, baba malından ne faide, başta devlet olmasa.

e) *Âdetleri bildiren atasözleri :*

Er malına kıymayınca adı çıkmaz.
 Kolça kopuz götürüp elden ele, begden bege ozan gezer.

f) *Hayat olaylarının nasıl olageldiklerini, uzun bir gözlem ve denemeye da-
yanarak bildiren atasözleri :*

Gafil başın ağrısın beyni bilür.
 Eyegülü ulalur, kapurgalı büyür.
 Ne yerde su bilür varısa çeken bilür.
 Öksüz oğlanun dili acı olur.
 Er yiğitler karısa oğul toğmaz.

g) *İnançları bildiren atasözleri:*

Eski panbuk bez olmaz.
 Oğuz'un arsızı Türkmen'in delüsine benzer.
 Arı gönülde pas olsa şarap açar.
 Ana hakkı, Tanrı hakkı.

h) *Hayat olaylarını temsil yoluyla anlatan atasözleri:*

Kara eşek başına oyan ursan katır olmaz.
 Gittikde yerün otlakların geyik bilür.
 Gügez yerler çimenlerün kulan bilür.
 Ayrı ayrı yollar izün deve bilür.
 Yedi dere kohuların dilkü bilür.
 Dünile kervan göçdüğün turgay bilür.
 Ağır yükler zahmın katır bilür.
 Kaytabanlar karısa torum vermez.
 Kara goçlar karısa kulun vermez.

i) *Tabiat olaylarından temsil yoluyla hayat gerçeklerini anlatan atasözleri:*

Uluşiban sular taşsa deniz tolma.
 Göl depecik olmaz.
 Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz.
 Yapağılu gökçe çimen güze kalmaz.
 Yavşan dibi berk olmaz.
 Akıntılı görkli sular karısa kara taşmaz.

Dede Korkut atasözlerinin dil, şekil ve yapı özellikleri:

Dede Korkut atasözlerinde ismin "-i" haline, çok yerde, raslamıyoruz. Bu özellik yüzyıllar boyunca halk edebiyatımızın nazım şekillerinde de vardır. Örneğin:

Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz. (gönlünü)
 Yad oğlu saklamağıla oğul olmaz.(oğlunu)
 Gittikde yerün otlakların geyik bilür. (otlaklarını)
 Gügez yerler çimenlerün kulan bilür. (çimenlerini) v. b.

Bu atasözlerinde görülen başka bir dil özelliği "-i" ile "ü" ve "ı" ile "u" voyelle yer değiştirmesidir. Örneğin:

Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz. (gönlün)
 Yad oğlu saklamağıla oğul olmaz;(oğlu)
 Gittikde yerün otlakların geyik bilür. (yerin, bilür)
 Oğul kimden olduğun ana bilür. (olduğun, bilür) v. b.

"p, ç, t, k," süreksiz sert sessiz harflerinin, arkadaşları yumuşak sessiz harflerle, yer değiştirmesi de Dede Korkut atasözlerinde görülen bir dil özelliğidir. Örneğin:

Bir yiğidin kara tağ yumrusunca. (dağ)
 Uluşiban sular taşsa deniz tolma. (dolma)
 Göl depecik olmaz. (tepecik)
 Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz. (don)
 Kara goça kıymayınca yol alınmaz. (koça)
 Gittikde yerün otlakların geyik bilür. (gittikte)
 Dünile kervan göçdüğün turgay bilür. (göçtüğün) v. b.

“ile” edatı ile “ise” şart ekinin kelimelere bitleştirilmesinde bugünkü şekil görülmüyor. Örneğin :

Yad oğlu saklamağula oğul olmaz (saklamakla)¹

Ne yerde su bilür varısa çeken bilür. (varısa)

Kelime ortasında kullanılan kaygan “ı” harfi de² vezin aksamalarına sebep olan başka bir dil özelliğidir. Örneğin:

Yad oğlu saklamağula oğul olmaz

Yalnız yığit alp olmaz.

Bugün bileşik fiillerden yeterlik fiilinin olumsuz şeklini biz başka tarzda kullanırız. Halbuki eski metinlerde bu fiilin olumsuz şeklinin, bizim kabul etmediğimiz tarzdaki örneklerine raslarız:

Nayn diyebilmem ki ne hâlet var içinde (Nedim’den) (Bugün diyemem şeklinde söyleriz.)

Ohşadabilmez gubarini muharrir hattına (Fuzuli’den) (Vakıa bu kelimeyi bugün kullanmamaktayız ama kullanmış olsaydık ohşadamaz şeklinde söylerdik.)

Bunlar Dede Korkut atasözlerinden birinde de görülmektedir:

. nasibinden artuğın yiye bilmez. (7 no. lu atasözü)

Bütün bu sıraladığımız örnekler o devrin dil özelliklerini taşımakta olan sözlerdir. Yoksa bugünün dilbilim kurallarına uymuyor diye, bunları hatalı sözler olarak vasıflandırmamız doğru olmaz. Nitekim bu tarz söyleyişlerden bazıları bugün bile yurdumuzun birkaç bölgesinde halk dilinde yaşamaktadır.

Şekil ve yapı bakımından Dede Korkut atasözleri :

Bir çoğu bir basit cümleden ibaret olmakla beraber Dede Korkut atasözlerinin bir kısmı sıra cümleler (7, 11, 23, hikâyelerde geçen 2, 3 no. lu atasözleri), bir kısmı bileşik şart cümleleri halindedirler (13. 14. 15. 23. 41 hikâyelerde geçen 13, 14, 15, 16, 17 no. lu atasözleri).

Bir kısım atasözlerinde fiillerin kullanılmamış olduğu fakat mânâlarından birşey kaybetmedikleri görülüyor:

Geyim kalcadasından, at çokramasından. (“bellidir” fiiliyle tamamlanabilir.)

Ana hakkı, Tanrı hakkı. (Bu sözü de mânâsına bakarak ek-fiilin basit zamanının üçüncü tekil şahıs eki olan “dır ” ile tamamlayabiliriz.)

Dede Korkut atasözleri arasında 7, 11, 23 no. lu olanlar söyleyişte bir çeşit tekerleme karakteri göstermektedirler. Fakat mânâ bakımından tam bir atasözü sayılırlar.

Bundan başka aynı yapı özelliğini gösterip aynı gayeye varan fakat değişik kelimelerle örülü bulunan atasözlerine de “zincirleme atasözleri ” şeklinde bir ad vermeyi düşündük. Örneğin:

13,14

15,16

17,18

33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42

ve hikâyelerde geçen 13, 14, 15, 16 no. lu atasözleri.

Bundan sonraki yazımız Dede Korkut atasözlerinin açıklanması olacaktır.